

XX əsrin əvvəllərində Avra-siya dünyasında baş verən siyasi hadisələr Anadolu bölgəsində və Azərbaycanda da öz təsirini göstərməkdə idi. Bu dövrdə cəmiyyətin şüurunda baş verən milli özünüdərk prosesi millət, milli şüur, millət və ümmət münasibətlərini ortaya qoymuşdur.

28 May İstiqlalı və Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığı

Anadolulu qardaşlarına kömək və mənəvi dəstək göstərmişdir. 1914-cü il dekabrın 22-dən - 1915-ci il yanvarın 15-dək olan dövrdə Osmanlı ordusunun acı məğlubiyəti ilə bitən Sarıqamış döyüşündə 90 min türk əsgəri şəhid olmuş, təxminən 5000 döyüşçü ruslara əsir düşmüşdü. Türk əsirləri Bakıya Böyük Zirə (Nargin adası) adına gətirilərək böyük işğəncələrə məruz qalmışdılar.

"Hümmət" qəzetinin 28 noyabr 1917-ci il sayında "Göz yaşlı tökdürən cəzirə" məqaləsində Nəriman Nərimanov yazırdı: "Kaş bu cəzirəyə (Nargin) getməzdim, kaş bir dəri, bir sümük bədənleri, sifətsiz gözləri, ah-zar edən insanları görməzdim. Kaş "Əfəndim, su", "Əfəndim, yemək", "Əfəndim, paltar" sözlərini eşitməyəydim. Kaş çıpaq dodaqları soyuqdan titrəyən, üzləri bozarmış atasız-anasız bala-larla sözləşməyəydim. Kaş xəstəxanada başları kərpic üstə can verən igidlərə rast gəlməyəydim".

Narginədə yaşanan müsibətlərdən, ermənilərin burada türk əsirlərin başına gətirdikləri amansızlıqlardan xəbər tutan Azərbaycanın sayılıb-seçilən varlı şəxsləri və ziyalıları türklərin xilasını üçün kömək etməyə çalışırdılar. Bu məsələdə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, İsmayıl bəy Səfərəliyev, Murtuza Muxtarov və Əjdər bəy Aşurbəyov, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Qadın bölməsinin sədri Sona xanım Hacıyevanın fəaliyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Onlar əsirlərin bəzilərinin qaçışını təşkil edir, sağlam əsgərləri Türkiyəyə göndərirlər, uzun müddət xəstə olanları isə öz evlərində gizlədib, müalicə edirdilər.

Azərbaycan türklüyü ilə Anadolu türklüyünün qardaşlığının ən yüksək zirvəsinin bariz nümunəsini 1918-1920-ci illərdə də görmək olur. Bu dövrdə öz istiqlalıyyəti və dövlət müstəqilliyi uğrunda ölüm-dirim mübarizəsinə qalxmış Azərbaycanın türklüyünün yanında yenə də Anadolu türkləri, Osmanlı imperiyası var idi. İstər Cənubi Qafqazın gələcək siyasi taleyini həll edən Trabzon (1918, mart) və Batum (1918, may) danışıqlarında, istərsə də türk-müsəlman dünyasının ilk milli demokratik dövləti olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasında Osmanlı imperiyasının rolu danılmazdır.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti elan olundu. Azərbaycan Cümhuriyyəti türk-müsəlman dünyası üzərində doğan bir milli dövlətçilik gənəsi idi.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasını professor Tadeuş Svyatoçovski bu şəkildə şərh edirdi: "İndiyə qədər coğrafi bir bölgənin adı olan Azərbaycan artıq iki milyonluq bir dövlətin adı idi. Tatarlar, Trans-Qafqaziya müsəlmanları və Qafqaziya türkləri kimi dəyişik isimlərlə anılan xalq artıq rəsmən azərbaycanlı olmuşdu".

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 28 May istiqlalını mühüm hadisə adlandıraraq bu münasibətlə yazırdı: "O tarixdən əvvəl

bir millət olaraq varlığını isbat edən Azərbaycan xalqı bu tarixdən etibarən millət olaraq dövlət qurmuş və bu dövlətin istiqlalı uğrunda bütün mövcudiyəti ilə meydana atılmışdır".

Bu dövrdə Azərbaycan mill dövlətçilik gənəsinin parlamasına sevinən yenə də Anadolu türkləri idi. Azərbaycan Cümhuriyyətini tanıyan ilk dövlət də məhz Osmanlı dövləti idi. 1918-ci ilin iyun ayının 4-də "Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq müqaviləsi"nin imzalanması böyük bir tarixi hadisə idi. Bu, Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə imzaladığı ilk dostluq müqaviləsi idi. Xüsusilə də, Azərbaycan üçün çox mühüm həyatı əhəmiyyətə malik olan müqavilənin dördüncü maddəsində göstərildi ki, "dinclik və əsası möhkəmləndirmək, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əgər ehtiyac olarsa, Osmanlı hökuməti Azərbaycan Respublikasına hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürür". Bu maddə yenidən müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinə və azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımı həyata keçirən bolşevik-daşnak qüvvələrinə qarşı Osmanlı dövlətinin hərbi yardım etməsinə hüquqi zəmin yaradırdı.

Azərbaycan Cümhuriyyəti öz müstəqilliyini elan etsə də, hələ də ölkənin süverənliyi xarici dövlətlər tərəfindən təhlükə altında, Bakı və ətrafı isə bolşevik-erməni işğalında idi. Belə bir mürəkkəb siyasi şəraitdə Azərbaycan Cümhuriyyəti "Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq müqaviləsi"nin 4-cü maddəsinə uyğun olaraq Osmanlı dövlətindən hərbi yardım istədi. Bu müraciəti müsbət dəyərləndirən Osmanlı hakimiyyəti Azərbaycan türk qardaşlarına kömək üçün 1918-ci ilin iyun ayının əvvəllərində hərbi dəstələrini Gəncə istiqamətində Azərbaycana göndərdi. Mürsəl Paşanın başçılıq etdiyi Osmanlı ordusunun ən yaxşı diviziyalarından olan 5-ci Qafqaz piyada diviziyası iyun ayının əvvəllərində Gəncəyə daxil oldu. Türkiyənin Qafqazda olan hərbi hissələrinin yeni baş komandanı Ənvər Paşanın qardaşı Nuru Paşa öz qərargahı ilə birlikdə Gəncəyə gəldi, Gəncədə təntənəli qarşılaşma mərasimi təşkil olundu. Həmin dövrdə görkəmli dövlət xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı ki, "Cənubi Qafqaz nümayəndələri ilə türk nümayəndələri Batumda müzakirələr apararkən Nuru Paşa ilə bərabərində olan bir çox zabitlər Gəncəyə daxil oldular. O zaman müdhiş bir anarxiyaya məruz qalan, digər tərəfdən də bolşevik təcavüzü ilə təhdid olunan Gəncə Nuru Paşanı göydən enmiş xilaskar bir mələk kimi qəbul etmişdi. Xalqın ona göstərdiyi istiqlal Gəncə tarixində görünməmişdir".

İstiqlal şairi Məhəmməd Hadi özünün bir bəndlilik şeirində Nuru Paşanın Gəncəyə gəlişini belə vəsf edirdi:

*O gün ki, Nuri paşa Gəncəyə mehman oldu,
Türkcə əyri baxanın bağı qızıl qan oldu.
Çəkdi dağlar başına hilallı al-bayrağını,
Qalxdı bu türk diyarı Azərbaycana oldu!*

Azərbaycan müstəqillik qazansa da, hələ istər geosiyasi, istərsə də iqtisadi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edən Bakı və ətrafı bolşevik-erməni işğalı altında idi. Bakının bolşevik-daşnak işğalı dövründə bu şəhərin Azərbaycan üçün nə qədər strateji əhəmiyyətə malik olduğunu və azad olunmasının vacibliyini bütün cümhuriyyət xadimləri öz əsərlərində xüsusi olaraq vurğulamışlar. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, "Bakı Azərbaycanın, Azərbaycanın Bakıdır. Bakını Azərbaycanadan ayırmaq istəyən kim olursa, Azərbaycanın həyatına qəsd etmişdir. Bakısız Azərbaycan təəvvür oluna bilməz. Bakı tarixən də, indi də bir türk şəhəri və müsəlman bölgəsidir. İstiqlalən də elə olaraq Azərbaycanın paytaxtını təşkil edəcəkdir. "Bakısız Azərbaycan - başsız bədənər".

Bakının geosiyasi və strateji əhəmiyyətini dərindən dərk edən Osmanlı və Azərbaycan hökumətinin əmri ilə Nuru Paşanın komandanlığı altında Qafqaz İslam Ordusu sentyabr ayının 15-də Bakını işğaldan azad etdi.

5-ci Qafqaz piyada diviziyasının komandanı podpolkovnik (yarbay) Rüsdü bəy Bakının azad edilməsini öz xatirələrində belə təsvir edirdi: "Eyni irqə mənsub bu iki millət arasında əlaqə və münasibət, axıdılan qanlarla bir qat daha yaxınlıq peyda etmişdir. Anadolu türklərinin, Azərbaycanın istiqlalı uğrunda yaptıkları cətin və qanlı müharibələr əminəm ki, nəsil-dən-nəslə nəql ediləcək unudulmaz birgə dastan halında qalacaqdır".

Bakının bolşevik-daşnak birləşmələrindən azad olunması xəbəri Türkiyə mətbuatının da əsas aparıcı mövzularından biri olmuşdu. "Yeni gün" qəzeti bu barədə yazırdı: "Bakıda artıq Azərbaycan bayrağı dalğalanır. Azərbaycan hərbi hissələri Bakını azad etmişlər. Eyni dinə və eyni qana sahib olduğumuz qardaşlarımızı təbrik edirik..."

Bakının azad edilməsi münasibəti ilə noyabr ayının 10-da Bakıda Yay klubunun zalında Nuru Paşanın şərəfinə böyük bir ziyafət verildi. Ziyafət törəmində çıxış edən Azərbaycanın dövlət rəsmiləri, ziyalılar öz sevgi və təşəkkürlərini ifadə etmişlər.

Ziyafət məclisində görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz Nuru Paşaya ithaf etdiyi "Öyün millət" şeirini oxumuş, tanınmış aktyor Abbas Mirzə Şərifzadə isə Osmanlı generallarına məxsus geyimdə zala daxil olaraq Ənvər Paşanın qiyafəsində monoloq söyləmişdir. Ziyafətdə baş nazir Fətəli Xan Xoyski "Ədirnənin fəthi" əsərinin müəllifi Cəfər Cabbarlı Nuru Paşaya təqdim etmişdir.

1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanmış Mudros sazişinə əsasən, Osmanlı qoşunları məcburiyyət qarşısında Azərbaycanı tərk edir. Nuru Paşa İstanbulla gələrkən oradakı ingilis qüvvələri tərəfindən həbs edilir və Batuma göndərilir. Paşa ermənilərin qətliamının iştirakçısı adı ilə edam hökmünə məruz qalır. Lakin Azərbaycan hökuməti təcili tədbir görür, baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyli ilə Nağı Şeyxzamanlı xüsusi plan hazırlayırlar. Batum həbsxanasına hücum təşkil edilir və Nuru Paşa xilas olunur.

Qürur hissi ilə vurğulamaq lazımdır ki, Nuru Paşa tək Osmanlı dövlətinin deyil, Azərbaycanın Cümhuriyyət dövrü hərbi tarixinin də əvəzolunmaz şəxsiyyətlərindən biridir. O, Qafqaz İslam Ordusunun qurucusu və komandanı, Bakının fətəhi, ziyalıların dostu idi. Təkcə bu deyil... Nuru Paşa Güneyli, Quzeyli bütün Azərbaycanı canı qədər sevən böyük bir şəxsiyyət idi. Azərbaycan Cümhuriyyəti bolşeviklər tərəfindən işğal olunduqdan illər sonra Nuru Paşanın Azərbaycan haqqında ürək ağrısı ilə dediyi sözlər bunu bir daha təsdiq edir: "Qardaşımın şəhid olması qəlbimi nə qədər yandırdısa, Azərbaycanın istilasına qəlbimi ondan da çox yandırdı. Qardaşım bir fəni idi. Fəqət Azərbaycandakı türklük əbədi idi. Kaş öz həyatımı itirəydim, amma Azərbaycan türklüyün kənarında qalmayırdı".

(Ardı var)

*Mübariz AĞALARLI,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent*